

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА**

Александър Николаев Феодоров

**ПРАГМАТИЗЪМ И ЛИТЕРАТУРА.
НАВИК, НОРМА, МЕТАФОРА**

(проф. направление 2.1 – Филология,
научна специалност – Теория и история на литературата)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната
и научна степен „доктор”

Научен ръководител:
проф. д.ф.н. Иван Младенов

Дисертационният труд е обсъден и приет за откриване на процедура за защита на разширено заседание на направление „Теория и история на литературата“ на 7 декември 2016 г.

Дисертационният труд се състои от списък с използваните съкращения, илюстративни материали (осем фигури и две таблици), увод, две части (разгърнати в общо шест глави), заключение и библиография. Общият му обем е 227 страници.

Публичната защита на дисертационния труд ще се проведе на
2017 г. от часа в зала, бл. 17 на БАН, бул. „Шипченски проход“ № 52.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в стая 714, бл. 17 на БАН, бул. „Шипченски проход“ № 52.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Списък с използваните съкращения	1
Фигури	1
Таблицы	1
ПРЕХОД В ПОСТМОДЕРНОСТТА	2
ФИЛОСОФИЯТА НА ПЪРС: ПРАГМАТИЗЪМ, ЕВОЛЮЦИЯ, СЕМИОТИКА	10
I. Доктрината на прагматизма	13
<i>Зараждане на новата доктрина</i>	13
<i>В какво вярва Метафизичният клуб?</i>	19
<i>Бейн и прагматизмът</i>	24
<i>Законът на навика</i>	30
<i>Удълбочаването на навика</i>	34
<i>Незавършено познание</i>	41
II. Еволюция на мисълта	48
<i>Непрекъснато движение</i>	48
<i>Монистична метафизика</i>	55
<i>Реалността на менталното</i>	62
<i>Трите метода на еволюцията</i>	65
III. Мислене в триади	70
<i>Универсалните категории на познанието</i>	70
<i>Знакът като процес</i>	82
<i>Семиозис в три логически стъпки</i>	103
Заклучение към първа част	113

ПРАГМАТИЗЪМ И ЛИТЕРАТУРА: ИГРАТА НА НАРАСТВАЩИТЕ ЗНАЧЕНИЯ 117

IV. Прагматизъм, семиотика, литература120

Прагматизъм и литературна (анти)теория.....120

Семиологията и „сциентизирането“ на литературата126

Семиотика и постмодерност133

Моделираци системи и семиосфера.....141

V. Играта на познание151

Познание и експеримент.....151

Дарбата да познаваме.....158

Играта на вдъхновение.....161

Модел, обект и иконичен знак.....174

VI. Превъплъщенията на метафората185

Между заблудата и проясняването185

Между разума и материята194

Извън- и литературно206

Заключение към втора част213

ИГРА И ПОСТМОДЕРНОСТ216

БИБЛИОГРАФИЯ221

ПРЕХОД В ПОСТМОДЕРНОСТТА

Във встъпителната част на дисертацията съм изложил целите и концепцията на своето изследване. Като въведение към проблема за отношението между прагматизъм и литература обобщено съм представил основните епохи в историята на познанието спрямо възприемането на идеята за знаковостта. Следвал съм предложеното от Джон Дийли (1942 – 2017) в „Четири епохи на разбирането“ разделение на Античност, Средновековие, модерност и постмодерност. По този начин е поставен акцент върху неразривната връзка между прагматисткото мислене и семиотиката, подчертавайки принадлежността на философската традиция към епохата на постмодерността с присъщия ѝ еволюционизъм. В уводната част на текста твърдя, че съвременната епоха се заражда с осъзнаването на необходимостта да се разсъждава отвъд рамките на детерминизма, картезианския принцип за универсално усъмняване и механистичното разбиране на законите на вселената. Това означава, че мисленето на XX и XXI век се насочва към проблема за това как феномените от реалността функционират и се осъществяват, а не върху същността им, което предполага отхвърлянето на идеята за Абсолют и картезианския дуализъм разум-материя.

Като една от най-ярките личности, вплъщаващи прехода между модерност и постмодерност, съм посочил американския философ, семиотик и родоначалник на прагматизма Чарлс Сандърс Пърс (1839 – 1914). В своята семиотична доктрина той се съсредоточава върху действието на знаците като триадични отношения, преодоляващи разделянето на реалността на различни и невзаимодействащи помежду си онтологически нива. Процесите на знакопораждане и знакова интерпретация опосредстват областите на това, чието съществуване е *ens reale* (в реалността) и *ens rationis* (в разума). В този контекст съм пояснил, че семиотичната му доктрина е съществена част от архитектурна философска система, боравеща с терминологичен апарат, улавящ феномените в тяхното движение. Именно схващането на света в неговата динамика отвежда Пърс до разработването на прагматизма (от гръцки πρᾶξις – действие) като изследователски метод, приложим във всички сфери на мисленето, насочен към проясняване на идеите. В него е заложено еволюционистко разбиране за реалността и отхвърляне на метафизическите аксиоми, постулиращи независимостта на материята от разума.

В изследването си съм се стремил да докажа, че прагматизмът може да бъде прилаган

като цялостен подход в литературните теории, защото предлага универсална и същевременно гъвкава теоретична основа към проблемите на хуманитаристиката. Следвал съм широко разбиране за съвременната семиотика, а прагматизма на Пърс съм разгледал като семиотичен метод за изясняване на значенията на обектите според ефектите, които те развиват. В тълкуването си на Пърсовата философия съм подходил към значението на термините „навик”, „норма” и „метафора” в различните им проявления: 1.) *навик* по оста вярване-съмнение, както и като фундаментален еволюционен принцип; 2.) *норма* като хоризонт, спрямо който навиките се формират и осъществяват; и 3.) *метафора* като пораждање, пренос и трансформация на значения, които съдържат едновременно елементи на устойчивост и на новост.

ФИЛОСОФИЯТА НА ПЪРС: ПРАГМАТИЗЪМ, ЕВОЛЮЦИЯ, СЕМИОТИКА

Основният въпрос, провокирал проведеното изследване, е за приложимостта на прагматисткото мислене върху проблеми от областта на хуманитаристиката и литературната теория. Изясняването му в първата част от текста е обвързано с това какво означава „прагматизъм“. Отговаряйки на този въпрос, съм акцентирал върху теоретичното наследство на основателя на тази мисловна традиция: Чарлс Пърс. Въпреки че той разработва прагматизма по-пълно едва в края на живота си, принципите на прагматисткото мислене присъстват още в най-ранните му трудове. Развитието на прагматизма като метод за установяване на значенията на концепции според ефектите, които биха могли да развият, съм разгърнал в три отделни глави. Във всяка от тях съм представил аспект от философията на Пърс, който го прави актуален днес: метода и историята на прагматизма; еволюционизма, присъщ на философията му, разбираана като обективен идеализъм; и комплексната му семиотична доктрина.

Обект на изследване в първа глава „Доктрината на прагматизма“ е историята на зараждащото се философско течение. Към този проблем съм подходил съпоставяйки Пърсовата концепция за прагматизма като метод за установяване на значенията с

интерпретацията на близкия му приятел Уилям Джеймс (1842 – 1910) като теория за истината. Анализът на представените идеи съм обвързал с влиянието на Имануел Кант (1724 – 1804) и най-вече на шотландския философ Александър Бейн (1818 – 1877) върху Пърс и ранните му последователи. Чрез концепцията за „вярване“ като необходима предпоставка за всяко действие, която е начална точка в развитието на прагматизма, въвеждам и идеята за „навика“, значението ѝ в историята на познанието и ролята ѝ във философията на Пърс. Водещата ми хипотеза тук е, че навикът привежда в единство многообразните феномени във вселената, като действието му следва осъществяването на някаква цел или „норма“. Представените разсъждения съм обвързал и с Пърсовите идеи за непрекъснатостта между елементите на вселената и погрешимостта на всяко познание, известна с техническото си название „фалибилизъм“.

Още в самото начало на текста съм извел твърдението, че прагматизмът е оригинално мисловно течение и най-значимият американски принос в развитието на философията. За възникването му ключова роля изиграва група млади интелектуалци от Кеймбридж, Масачузетс, основатели на неформална общност, наречена Метафизичен клуб. Участници в него са бъдещи юристи, учени и философи, сред които Чарлс Пърс и Уилям Джеймс. В провежданите в клуба дискусии Пърс за първи път представя *прагматистката максима*, според която значението на дадена концепция е сумата от мислимите ѝ практически последици. Този принцип стои в ядрото на всички последващи развития в руслото на прагматизма, а като пример за това съм посочил превръщането на максимата в теория за истината от страна на Джеймс. Макар неговото тълкуване да се отклонява от първоначалния стремеж на Пърс, благодарение на популярността и безупречната академична репутация на Джеймс, новото философско течение намира последователи не само в САЩ, но и в Европа. В контекста на това динамично развитие в началото на XX век Пърс все по-често нарича философския си метод „прагматицизъм“ за сметка на прагматизъм, за да предотврати обезсмислянето му поради невярно тълкуване. До края на живота си той настоява, че неговият мисловен метод е начин за отделяне на значения, които търси приложението си върху интелектуални концепции и аргументи, функциониращи като вярвания или *навици на мисълта*. За Пърс терминът „вярване“ е случай на обобщаващата концепция „навик“. Въпросът за значението на вярването се превръща в една от водещите теми в дискусиите на Метафизичния клуб, в които трудовете на представителите на шотландската традиция на

„асоциационизма“ като Александър Бейн са подложени на нов прочит.

Влиянието на шотландския философ и предвестник на емпиричната психология Александър Бейн върху прагматизма често остава силно подценено и напълно неизследвано. Една от най-дискутираните идеи сред членовете на клуба е именно неговото определение за вярване като това, според което човек е готов да действа. Не по-малко значимо е и влиянието на Кант върху зараждащата се доктрина, особено що се отнася до въвеждането на термина „прагматизъм“ и задълбоченото разбиране на епистемологическите аспекти на вярването. Отделил съм повече внимание на Бейн, защото неговите трудове са основа за множество дебати сред членовете на клуба, за разлика от философската традиция на класическия немски идеализъм. Бейн разглежда вярването най-вече като ефект на волята и смята, че концепцията би била изпразнена от съдържание, ако не е приложена по отношение на действието. Именно в това опосредстване между мисъл и действие той може да бъде определен като един от предвестниците на прагматистката традиция. Тук съм извел и най-важната прилика между Бейн и Пърс: противопоставянето на „вярване“ и „съмнение“. И за двамата липсата на определено вярване е просто вярване в нещо друго, а реалната опозиция е състоянието на съмнение и несигурност. Докато вярването води до спокойно и удовлетворяващо състояние на ума на индивида, то съмнението предизвиква безпокойство и тревога. Това разбиране е възприето както от Пърс, така и от други участници в Метафизичния клуб, но той запазва критично отношение към някои хипотези на Бейн, най-вече по отношение на възможността психологията да бъде използвана като средство за решаване на философски проблеми. В текста съм подчертал категоричното отхвърляне на психологизирането на концепциите за „вярване“ и „навик“ от страна на Пърс, защото за него психологията показва единствено как мислим, но не и как би трябвало да мислим. Разсъждавайки за нормативния характер на логиката, етиката и естетиката той стига до извода, че тъй като разсъждението е форма на действие, то е обект на етически съображения и изисква самоконтрол. Оттук и схващането му за значението на „норма“ като принцип на отношение на явленията от реалността към цели като „истина“ (логика), „красота“ (естетика) и „правилност“ (етика). От метод за отделяне на значения прагматизмът на Пърс постепенно се превръща в доктрина за установяване на интелектуални концепции и тяхното приложение за постигането на определени цели. Несъмнено една от най-важните идеи, които той подлага на прагматистко проясняване, е за

ролята на навика в еволюционните и мисловни процеси.

В своя труд определям навика като елемент в организацията на всеки феномен във вселената: от зараждането на космоса, през еволюцията на живите организми, до историята на културното развитие на човечеството и нарастването на идеите. Според този принцип всичко във вселената е насочено към придобиване на по-висока степен на обобщеност чрез формирането на навици. Следвайки разбирането на Пърс, според което сигурен белег за погрешността на дадена теория е претенцията ѝ за оригиналност, отделям внимание на историята на концепцията „навик“ в развитието на философията. С представянето на навика у мислители като Платон, Аристотел, Тома Аквински (1225 – 1274), Дънс Скот (1265 – 1308) и Дейвид Хюм (1711 – 1776) съм се стремил да разкрия богат смислов потенциал, който надхвърля границите на емпиричната психология. Така съм достигнал заключението, че с определянето на навика като „психически“ (не „психологически“) принцип Пърс се основава на мисловно наследство, което продължава да поражда значения много различни от тясното разбиране на Бейн и Джеймс.

В резултат на тези разсъждения съм разкрил важни аспекти от връзката между навик и вярване в ранните трудове на Пърс, подчертавайки стремежът му да създаде гъвкав научен метод за проясняване на значенията, универсално приложим и едновременно с това – погрешим. За тази цел представям идеите му за незавършеността на познанието и непрекъснатото развитие на мисълта, като едновременно с това въвеждам темата за еволюционизма, присъщ на философията му. Според едно от основните твърдения на Пърс всеки феномен във вселената се развива от състояние на хаотичност и неопределеност към състояние на нарастваща детерминираност чрез придобиването на навици на поведение. Развитието на разума и натрупването на познание не са изключения. Този процес на нарастване се основава на способността на разума да допуска грешки и на базата на придобития опит – да ги поправя. Един от ранните му опити да проясни мисленето си относно този проблем е концепцията му за *фалибилизма* или твърдението, че макар да имаме основания да смятаме, че сме достигнали правилното решение на множество проблеми, заключенията ни не са абсолютни. Това е така защото всеки обект на изследване също се развива и променя. Според Пърс предимствата на фалибилизма се разкриват най-пълно, когато приложим доктрината върху научни идеи като тази за еволюцията например. За него еволюцията не е нищо друго освен нарастване в най-широк смисъл, а най-очевидната

характеристика на вселената е нейното непрекъснато разнообразяване. Следователно светът не е резултат единствено от сляпото действие на законите на механиката. Веднъж възприели идеята, че познанието не може да бъде абсолютно точно, продължава Пърс, неминуемо си задаваме въпроса дали изобщо има нещо, което подсказва за съществуването на пълна детерминираност във вселената, така както се проявява в опита. В контекста на тези разсъждения пояснявам твърдението, че принципът на фалибилизма не може да бъде правилно разбран без да се вземе под внимание водещата идея на постмодерността – тази за еволюцията.

Основното предизвикателство, резултат от въвеждането на идеята за еволюция във втора глава от изследването „Еволюция на мисълта“, е в проясняването на метафизичните идеи на Пърс и значението на неговите монизъм и обективен идеализъм. Изложените аргументи съм съпоставил с идеите на водещи еволюционисти от XIX век. Като основава твърденията си на познатите тогава теории, Пърс достига заключението, че съществуват три универсални принципа на еволюционното действие, които са едновременно оперативни във всяко явление както в областта на *ens reale* (извънмисловен свят), така и в областта на *ens rationis* (мисловен свят). Това са случайността, необходимостта и тенденцията към привикване. Основната ми хипотеза е, че Пърсовият еволюционизъм е ключът за разбирането на отношението между прагматизма и семиотичната му доктрина.

Пърс разработва всеобхватна еволюционистка теория, която обединява областите на физическото, езиковото и културното. Достигането на подобна пределна теоретична обобщеност е най-ясно застъпено в еволюционната му космология, развита в началото на 80-те години на XIX век, и се дължи на разбирането му, че всеки елемент във вселената е ефект на еволюционно действие. Следователно интелектуалната и културна история на човечеството трябва да бъде изследвана като непрекъснат процес на развитие и нарастване, подобно на еволюцията на живите организми, защото историята на човечеството е продължение на историята на развиващия се естествен свят. В най-ранните си еволюционистки текстове Пърс разработва идеята, че дори природните закони еволюират и очертава границите на една възможна архитектурна метафизика. Чрез хипотезите за реалността на случайността, необходимостта и тенденцията към привикване, която опосредства тези две крайности, той представя тезата си, че всичко във вселената подлежи на обобщаващо обяснение, но това не изключва присъствието на неточности или

изключения. За да поясня тези твърдения съм се съсредоточил върху идеята за ролята на случайността и спонтанността в еволюционната теория на Пърс. Той твърди, че случайността е основна част от хипотезата, според която изключително редките отклонения от природните закони, на които бихме могли да станем свидетели, не се дължат единствено на грешки в научните ни наблюдения. Напротив, тези отклонения са резултат от процес на развитие, в който водеща роля има спонтанността. Именно тя придава тласък на явленията и задвижва прехода от състояние на хомогенност към състояние на хетерогенност, отклонявайки се в безкрайно малка степен от природните закони. Тези размисли съм представил подробно, обръщайки внимание на поредица метафизични есета на Пърс, в които той се обявява едновременно за идеализъм и реализъм в метафизиката: схващане, което получава името *обективен идеализъм*.

Пърс отхвърля идеята за напълно детерминирана вселена, защото такова разбиране не може да даде обяснение на основни нейни характеристики като новост, растеж, разнообразие и отклонения от закономерност. Оттук следва предположението, че случайността и спонтанността са сред причините за промяна във вселената. В тази част от текста съм извел и друг ключов аспект на Пърсовия еволюционизъм: монистичната му концепция, според която областите на физическото и менталното се преливат една в друга без ясна граница между двете. Идеята за непрекъснатост е една от най-значимите му разработки, чието разбиране и приложение дава достатъчно аргументи, за да бъде определен той като един от първите философи на постмодерността. Монизмът на Пърс се изразява в признаването на независимото от интелекта съществуване на предметите от реалността, но и с отхвърляне на твърдението, че разумът е тяхно порождение. Като следствие от това разбиране той развива и доктрина за синехизма (от гръцкото *συνεχής* – трайност, непрекъснатост), според която „разум“ и „материя“ са непрекъснати. Пърс проследява две разбираня за непрекъснатост в историята на философската мисъл: според аристотелианското, последователните части на който и да е континуум имат общи граници, а според кантианското всеки континуум се разлага безкрайно. Извеждайки по математически път доказателство за истинността на синехизма, насочено срещу дуализма разум-материя, Пърс стига до убеждението, че докато в мисълта доминира спонтанността, то в материята превес има детерминираността. Имайки това предвид, значението на обективния идеализъм може да бъде обобщено по следния начин: материята е разум, в който

елементът на спонтанност почти отсъства за сметка на нарастваща определеност, резултат от трансформацията на *навици* във физически закони.

Добра илюстрация на тази доктрина се открива в една от по-слабо изследваните Пърсови концепции: „effete mind“. Не съществува съвършен превод на това понятие, като в дисертацията съм приел предложението в „Отклонена литература. Прагматистки прочит“ (2011 г.) от Иван Младенов – „изтощен разум“. Според тази концепция материалността на реалността не бива да се възприема като опозиция на мисълта, а като неин изстинал слой. Пърс мисли вселената като произлязла от чиста потенция, в която липсва каквото и да е определеност. С времето вселената става все по-детерминирана, но елементът на случайност никога не изчезва напълно. Крайната точка, която светът би могъл да достигне според Пърс, е т.нар. „кристализирал разум“ („crystallized mind“): състояние, в което „властва“ абсолютната детерминираност.

В изложените аргументи съм представил Пърсовата философия като характеризираща се с възприемане на света в непрекъснато и последователно движение, тласкан от спонтанност и едновременно с това удържан в хармония. За доказване на подобно твърдение е необходимо да се изведат и различни, взаимодопълващи се еволюционни принципи, на които се подчиняват явленията във вселената. Присъщата тенденция на обектите от реалността да придобиват *навици* съм разгледал като динамичния елемент от триадично отношение, в което влизат спонтанността и детерминираността. Движението на вселената, както и запазването на устойчивостта ѝ във времето са сред основните проблеми, които засяга Пърс в еволюционната си космология и трите принципа на еволюцията: *тихизъм* (от гръцкото *τύχη*, шанс, случайност), или твърдението, че случайността поражда ред; *ананцизъм* (от гръцкото *ἀνάγκη*, необходимост, принуда), или твърдението, че явленията са относително детерминирани; и *агапизъм* (от гръцкото *ἀγάπη*, любов), или твърдението, че еволюцията е телеологична и следва обобщаващата тенденция на всяко явление да придобива *навици* под въздействието на спояващата сила на любовта и съчувствието. Тази идея, съчетана с принципите на фалибилизма и синехизма, кара Пърс да заключи, че процесът на еволюция не намира адекватно обяснение в мисловните рамки на детерминизма. Най-очевидният резултат от действието на тихастичната еволюция в природата и културата се открива в невероятното разнообразие от живи организми и културни артефакти. Най-важно в тихизма обаче не е просто допускането на случайността

(или спонтанността), която се отклонява в по-малка или по-голяма степен от природните закони или културните норми, а в идеята, че тя поражда ред. Твърдението, че редът е ефект на случайността е в разрез с общоприетите догми на детерминизма в края на XIX и началото на XX век, но е от огромно значение за съвременните открития в областта на теоретичната физика например. Столетие след публикуването на Пърсовите метафизични есета, нобеловият лауреат Иля Пригожин (1917 – 2003) показва как в трудовете си Пърс полага основите за създаването на „новата физика“. Логическото доказателство на трите принципа на еволюционно действие, приложени отвъд метафизиката и биологията, е предмет на следващата част от изследването. В нея съм извел на преден план трите универсални категории на Пърс, както и комплексната му знакова класификация. В тях успешно се съчетават пределна обобщеност, позволяваща приложение върху всяко явление във вселената, било то физическо събитие или психическо състояние, и достатъчна гъвкавост за улавянето на всеки отделен случай в неговото движение.

В трета глава „Мислене в триади“ съм анализирал най-значимия интелектуален принос на Пърс: неговите универсални категории (Първичност, Вторичност и Третичност), динамичната му семиотична доктрина и комплексната му знакова класификационна система. В резултат съм поставил акцент върху процеса на знакопораждане, наричан от Пърс „семиозис“, и значението му в еволюцията на мисленето и познанието. Семиозисът е еволюционен процес, обединяващ различни онтологически нива, като в логиката се проявява в три основни типа силогизми. Водещата ми хипотеза е, че трите категории на Пърс и комплексната му знакова класификация са оригинален принос с огромен евристичен потенциал в различни области на науката. Прагматизмът като метод за установяване на значението е част от семиотичната му доктрина, преодоляваща границата между ментално и физическо, като по този начин преминава отвъд картезианския дуализъм и полага основите за множество интер- и трансдисциплинарни изследвания.

В представянето на категориите на Пърс споделям убеждението му, че основната задача на философията е проясняването на идеите, а основната функция на мисълта е преходът от състояние на неопределеност към състояние на определеност. Оттук следва необходимостта от изработването на инструменти, позволяващи икономия на мисленето, т.е. методология, която свежда разнообразието и множествеността на сетивните впечатления до единство. Именно в това е целта на Пърсовия нов опис на категориите, който се стреми да

коригира липсата на достатъчно универсалност в тези на Аристотел и Кант. Подобно на тях двамата, Пърс включва в него „качество” и „отношение” (или „реакция”), но добавя и „представяне” (или „опосредстване”). Последната категория е ключова за обяснението на всеки познавателен акт и според него нито един категориален опис не може да се смята за завършен и универсален без нея. Важно уточнение е за ключовата роля на представянето в семиотичната доктрина на Пърс, която разглежда знака като динамично и триадично отношение. Във *Фигура 2* от дисертацията предлагам опростен графичен модел на категориалната триада с уточнението, че в опита тези три елемента не могат да съществуват самостоятелно. Категориите на Пърс са йерархично структурирани: всяка от тях се основава на предишната и трите действат едновременно, макар една винаги да е доминираща. Тази взаимозависимост между тях намира израз и в последвалата промяна в наименованията им, подчертаваща математическата им обосновка: „качество“, „отношение“ („реакция”) и „представяне“ („опосредстване”) са заменени с Първичност, Вторичност и Третичност. Трите категории стоят в основата на семиотичната доктрина на Пърс и разбирането му за знак като динамично отношение между три елемента.

Основната характеристика на знака, върху която се съсредоточавам в представянето на Пърсовата семиотична доктрина, е елементът на интерпретация: знак е нещо, което стои вместо нещо друго *за някого*. От това следва, че знакът е средство за опосредствано отношение и в случай че такова не е осъществено, той не изпълнява основната си функция да представя и означава. В тази част от текста вниманието ми е насочено към природата на знака като триадична цялост, съставена от знак (репрезентамен), обект и интерпретант, за да проясня във възможно най-висока степен значението на семиотиката във философията на Пърс и отношението ѝ към прагматизма. Подчертал съм факта, че всеки от споменатите знакови елементи е изоморфен на трите универсални категории. Така стигам до твърдението, че знакът посредничи между обект и мисловен ефект (интерпретант), който този обект оказва чрез знака върху разума. Тук съм направил и необходимото уточнение, че в знака като триадична цялост, всеки обект определя означаващия си елемент (знак-репрезентамен) като поставя определени ограничителни условия. От това следва, че няма пълно съвпадение между знак-репрезентамен и обект, защото знакът представя само някои характеристики на обекта. Оттук е възможно да разглеждаме интерпретанта като превод на знака, стъпка към разгръщането на значението на обекта.

Триадичният принцип стои в основата и на класификацията на типовете знаци на Пърс. В проясняването на това твърдение развивам последващите си разсъждения за различните знакови трихотомии, които Пърс достига. Първоначално съм се ограничил до три такива деления в ранното му творчество, обобщени в *Таблица 1*. Изложените аргументи са последвани от усложнен модел на знака, представен във *Фигура 5*, в който е вплетена и идеята на Пърс за *дегенеративните* категории, условно наречени *Първична Вторичност*, *Първична Третичност* и *Вторична Третичност*. Прилагайки тези концепции, съм илюстрирал „преноса“ на съдържание от обекта (елемент на Вторичността, който се разлага на две), през знака-репрезентамен към интерпретанта (елемент на Третичността, който се разлага на три). Един от приносните моменти в изследването ми е в проясняването на значението, което Пърс влага в диадата непосредствен-динамичен обект и в триадата непосредствен-динамичен-краен интерпретант. Що се отнася до интерпретанта, в семиотичните трудове на Пърс присъстват няколко триади, но изводът, който достигам, е, че споменатата е обобщаваща и обема в себе си всички останали.

Следвайки метафизичните идеи на Пърс и концепциите за „изтощен разум“ и „кристализиран разум“, съм предложил възможното съществуване на *Ултимативен Интерпретант*, за чието осъществяване трябва да протекат неизброимо количество знакови процеси, в които ще се съдържа цялото познание за обекта (или сумата от всичките му мислими ефекти), положил началото на интерпретативната верига. Разсъжденията ми се основават на следната логика: ако значението на крайния интерпретант се припокрива с идеята за „изтощен разум“ – временно застинало значение, съдържащо потенция да бъде събудено за живот като част от нова интерпретативна поредица, то това е пред-етап на *Ултимативния Интерпретант* като „кристализиран разум“. Като се опирам на космологията на Пърс и на идеята за абсолютната детерминираност на вселената в необозримото бъдеще, съм изказал предположението, че между *Ултимативния Интерпретант* и неговия обект ще съществува пълно съвпадение. Елементите на знаковата триада ще бъдат неразличими един от друг, а тримерността на знака ще е сведена до едно измерение. В такъв случай съм заключил, че ако семиозисът на вселената има своя лимит, то той ще бъде достигнат в момента, когато знакът ще означава единствено себе си.

На тази основа съм преминал към детайлно представяне на 66-те класа знаци на Пърс, резултат от общо десет знакови трихотомии. Резултатът обобщавам в *Таблица 2*, която

е първото подобно представяне на всички класове знаци в семиотичната доктрина на Пърс на български език. Твърдението, което се поражда от проведеня анализ, е, че в десетте знакови трихотомии се разкрива Пърсовото убеждение за свързаността между философия, логика и семиотика. Това означава, че всяко явление във вселената можем да определим като относително разумно, както и че материалните феномени следват логически модели, които са резултат от еволюционно развитие. Тук съм се върнал на присъщата на обективния идеализъм идея, според която всички явления във вселената – ментални или физически, споделят обща същност и са част от непрекъснатия семиозис. Процесът на знакопораждане не е действие на отделен интелект, а формата на самото мислене. Този процес води до непрекъснато усложняване на знаците, формиращи системи с нарастваща самоорганизация. Така стигам до заключението, че изследването на семиотичните процеси е изследване на отношението между областите на *ens rationis* и *ens reale*, за да се съсредоточа върху проявленията на семиозиса в различните логическите силогизми.

В края на трета глава съм представил значението, което Пърс влага в трите вида силогизми: дедуктивни, индуктивни и абдуктивни. Несъмненият принос на Пърс в развитието на формалната логика е в определянето на абдуктивния силогизъм като равностоеен и независим от дедуктивния и индуктивния. На неговото значение и ролята му в разширяването на познанието съм отделил и най-много внимание. В късните си трудове Пърс по-често използва думата ретродукция, когато говори за този тип силогизъм. Както представката подсказва, при този начин на разсъждение движението на мисълта е обратно на това при индукцията и дедукцията. Дедукцията постулира обобщаващо правило, след което се изследва отделен случай, за да бъде достигнат и съответния необходим резултат. Индукцията започва от единичен случай, преминава се през резултата и накрая достига правилото. При абдукцията мисълта е провокирана от конкретен факт, продължава с „отгатване“ на причината за неговото съществуване и достига дадено *вероятно* заключение. Макар Пърс да определя абдуктивния силогизъм като „слаб“, тази форма на съждение е естествена при научни изследвания, които не се основават на строги класификации, като например хуманитарните. Важно заключение, което съм открил в изследването си, е, че това, което прави дадена абдукция добра, е възможността да „отгатва“ причината зад изненадващи и неочаквани събития или факти. Целта на този тип разсъждение е установяването на позитивно очакване на бъдещо проявление. От тези

разсъждения извеждам и твърдението, че функцията на знаковите процеси е хомеостатична, защото семиозисът е насочен към запазване на относителна стабилност на вътрешните за системата отношения. Към това добавям и адаптивна – защото семиозисът поддържа баланса в отношенията между дадена знакова организация и средата, в която съществува. Ако културата може да бъде разглеждана като знакова система, то процесите, които протичат в нея, са обратни на ентропията и са насочени към собственото си възпроизводство и адаптацията към динамичните условия на средата. Непрекъснатото знакопораждане и знакова интерпретация е едновременно форма на разума и процес, който организира преливащите се една в друга области на физическото и менталното.

Аргументите, които съм изложил в първата част на дисертационния труд, следват триадичен принцип на организация. Във всяка глава съм извел поне по една обобщаваща триада. В края на „Доктрината на прагматизма” съм открил континуума на познанието: съмнение-изследване-вярване. Неопределеността на съмнението попада в категория Първичност, докато относителната определеност на крайния ефект на вярването съм приравнил до норма и Вторичност. Навикът е елементът на Третичност, който опосредства двете крайности и трансформира единия полюс в другия. В „Еволюция на мисълта” се откроява Пърсовата космологична триада, а в „Трите степени на мисълта” – универсалните категории, трите релата на знака, логическите форми абдукция-индукция-дедукция. Същевременно се разкрива липсата на един от елементите, присъстващи в подзаглавието на предложеното изследване: *метафората*. Какво място заема метафората спрямо другите два елемента: навик и норма? Завършването на триадата е обект на втората част от дисертационния труд.

ПРАГМАТИЗЪМ И ЛИТЕРАТУРА:

ИГРАТА НА НАРАСТВАЩИТЕ ЗНАЧЕНИЯ

Във втората част от дисертационния труд съм използвал идеите на Пърс за непрекъснатата еволюция на вселената и неограниченото развитие на интерпретантите, за да разкрия значението на отношението между прагматизъм и литература. Основните

въпроси, на които съм се стремил да отговоря са: „Как познаваме литературата чрез прагматизма и семиотиката?“ и „Как познаваме света прагматистки чрез литературата?“. По този начин е въведен и последния елемент от триадата – метафората. Вместо да прилагам семиотичния инструментариум на прагматизма върху отделни литературни текстове, съм анализирал елементите, изграждащи литературата, непрекъснатото им движение и отношенията, в които влизат. Този процес съм назвал метафорично „играта на нарастващите значения“. Както в предишната част, аргументацията съм развил в три отделни глави.

В четвърта глава „Прагматизъм, семиотика, литература“ съм подходил към основния въпрос, разискван в дисертацията, изследвайки ролята, която прагматизмът и семиотиката изиграват в развитието на литературознанието. Същевременно съм избегнал някои от недостатъците в различни изследователски традиции като „неопрагматизъм“ и структурализъм. Несъмнено мисловната традиция, вдъхновена от Сосюровата идея за семиология, изиграва важна роля в развитието на хуманитарните науки, но в своя труд съм застъпил твърдението, че тя е пряк наследник на модерността. За да го докажа, съм анализирал основните разлики между нея и семиотичната доктрина на Пърс, която е първият отчетлив принос за формирането на постмодерната епоха. Обърнал съм внимание и на основните философски различия между семиотичните традиции на XX век, най-вече по отношение на епистемологическия характер на семиозиса. Това включва и съпоставка на теориите на Пърс с трудовете на учени като Юрий Лотман (1922 – 1993) и Томас Сибиък (1920 – 2001) и техните идеи за познанието като „моделираща“ знакова система. Основната ми хипотеза е, че отнасяйки ги към трудовете на Пърс достигам основа, върху която да разглеждам литературата в прагматистката ѝ насоченост, т.е. като проявление на семиозиса и една от формите на „познаване“ на реалността.

Първият проблем, който съм анализирал в тази част от текста, е за това в каква степен представителите на т.нар. „неопрагматизъм“ възпяват в трудовете си стремежа към следване на логическите норми на Пърсовия прагматизъм и в каква степен се отклоняват от тях. Като въведение към темата откроявам имената на двама от първите учени, приложили прагматистки подходи в изследването на проблеми от изкуството и културата: Уилям Ду Бойс (1868 – 1963) и Джон Дюи (1859 – 1952). Книгите на Ду Бойс са смятани за класически в областта на социологията и културологията, а в „Изкуството като преживяване“ Дюи

развива прагматистка естетическа теория, в която изследователският фокус е изместен от материалните проявления и характеристики на естетическия обект към процеса на възприемане на творбата и преживяването ѝ. Но прагматизмът навлиза устойчиво в областта на литературознанието едва през 80-те години на миналия век. Текстът, който съм посочил като относително начало на „неопрагматизма“ в литературната теория, е озаглавен „Срещу теорията“ от литературоведите Стивън Неп (р. 1947) и Уолтър Бен Майкълс (р. 1948). В него те поставят под съмнение съществуването на универсална теория за тълкуване на литературни произведения. Под *теория* Неп и Майкълс разбират специфичен подход в областта на литературната критика – извеждане на обща интерпретативна теория, на чиято основа да бъде тълкувано всяко отделно литературно произведение. Следователно позициите на Неп и Майкълс могат да бъдат определени като антиесенциалистски. Анализът на твърденията им показва сериозни недостатъци в тяхната „антитеория“. Така съм стигнал до заключението, според което, ако възприемем позицията, че авторовото и текстовото значение имат един и същи денотат, то единственият въпрос, който стои пред литературните изследвания, е „Какво е искал да каже авторът?“. Прагматизмът на „неопрагматистите“ пренебрегва нарастването, т.е. процесите на еволюция, които сме способни да наблюдаваме във всяко явление във вселената. Следвайки Пърсовата семиотична теория, приемам, че значението не е *нещо*, изначално зададено. Напротив, то се разкрива и нараства в процес на взаимодействие, в динамично отношение между различни знакови елементи, които функционират в определена среда. Макар значението да се развива към устойчивост, пред разума винаги стои възможността да измести перспективата към обекта на своите мисли. Обобщените резултати от представените разсъждения подкрепят твърдението, че първите представители на „неопрагматисткото“ движение напълно пренебрегват семиотичната доктрина на Пърс като средство за концептуализиране на собствените си тези. Именно идеята за знаковостта в архитектурната мисловна система на Пърс е фундаментът, върху който съм разгледал литературата в прагматистката ѝ насоченост. Но преди това отделям необходимото внимание и на първото систематично приложение на семиотични идеи в литературните изследвания, следващо възхода на структурализма и семиологията в Западна Европа след публикуването на „Курс по обща лингвистика“ от Фердинанд дьо Сосюр (1857 – 1913).

В тази част от текста проследявам основните моменти в езиковата теория на Сосюр,

както и представата му за природата на възможната наука семиология. Отделил съм необходимото внимание на някои от последователите му като Роман Якобсон (1896 – 1982), Ролан Барт (1915 – 1980) и Клод Леви-Строс (1908 – 2009), чиито трудове доразвиват Сосюровите идеи и дават тласък за зараждането на обхватен изследователски проект в полето на литературата, изкуствата и културата. Но основният проблем, върху който съм фокусирал изследването, се отнася до съпоставянето на семиологията като учение, принадлежащо на модерната епоха, и семиотиката на Пърс като представителна за постмодерното мислене. Това съм се опитал да постигна чрез сравнение с Кантовата дихотомия *ноумен-феномен*: семиологията и производните ѝ теории „разкъсват“ света на „езиков“ и „извънезиков“. Това означава, че референтът на знака според Сосюр остава порождение на интелекта, което не се отнася до аспектите на реалността „вън“ от него. Така концепцията за знак остава в границите на културното и менталното. Философията на Пърс, напротив, разкрива постмодерния стремеж на разума да премине отвъд тази граница. За него знакът е реалност, обединяваща трите аспекта на семиозиса: знак-обект-интерпретант. Разликата между триадичната концепция за знака и двоичния модел на лингвистичния знак съм прояснил, показвайки как Сосюровите „означаващо“ и „означаемо“ се припокриват с Пърсовите знак-репрезентамен и интерпретант, оставяйки празнина там, където трябва да търсим референта в реалността отвъд порожденията на разума – обектът. Тук достигам заключението, че не съществува непознаваем свят извън „затвора на езика“, защото, следвайки Пърс, е възможно да определим езика, мислите и представите ни като ефекти, породени от реалността. От тези разсъждения изложението естествено преминава към проблема за семиотичното моделиране и мястото, което литературата заема в натрупването на познание.

Водещата идея, която съм подложил на анализ, се отнася до мисленето като форма на моделиране на реалността с цел адаптация на отделния организъм или вид към заобикалящата го среда. От една страна, съм разгледал водещи концепции на един от основателите на Московско-Тартуската семиотична школа – Юрий Лотман, които в много аспекти стоят по-близо до Пърс, отколкото до семиологичната традиция. От друга, съм представил твърдения на Томас Сибиък, които надграждат работата на Лотман върху структурата и функцията на моделиращите системи. Опирайки се върху Пърсовата концепция за семиозиса като процес, протичащ без граница между жива и нежива природа,

и теориите на непознатия у нас биолог Якоб фон Ъкскюл (1864 – 1944), Сибиък е сред водещите мислители на постмодерността, които успешно преодоляват дихотомия природа-култура. Извеждането на динамичните отношения между трудовете на Пърс, Лотман и Сибиък изпълнява повече от една функция в дисертацията. На първо място съм целил да покажа някои от възможните приложения на прагматизма и семиотиката като холистични подходи към проблеми в литературната теория и хуманитаристиката, чрез концепции като „семиосфера“, „модел“, „моделиране“ и „моделиращи системи“. От друга страна, този опит е пряко приложение на прагматистко мислене: улавяне на проблеми в тяхното движение и развитие по отношение на литературата като форма на „моделиране“, т.е. познаване на света. Заключителният извод показва новия подход за концептуализиране на отношението „прагматизъм-литература“. Така достигам следващата глава, в която съм разгледал прагматизма не само като логически метод, а като същностен стремеж на литературата да поражда въздействия. По този начин се приближавам до „произхода“ на познанието и проявленията му в областта на литературата.

Целта ми в пета глава „Играта на познание“ е проясняването на известното твърдение, че литературата е форма на познание, като го разгледам през призмата на Пърсовата философия. Поради това съм се съсредоточил върху значението на думата „познание“, за да разкрия „произхода“ му и да анализирам елементите на мисленето. Сред достигнатите заключения е това, че познанието като моделиране на реалността е процес на непрекъснато развитие и пораждаване на значения, а прагматистката насоченост на литературата се изразява в способността ѝ да пренася читателя в хипотетични светове, пораждащи абдукции. За разлика от предишната част подходът, който съм приложил, не е исторически, а семиотичен. С други думи, не съм изследвал историята на литературата или науката, за да разкрия общия им произход, а съм изложил разсъждения относно способността на разума да поражда идеи за реалността. Контекстуализирал съм посочените проблеми през една от слабо изследваните, но с огромен евристичен потенциал концепции на Пърс – „играта на вдъхновение“ (“The Play of Musement”). В заключение съм изследвал природата на иконичните знаци, ролята им в моделирането на реалността и отношението им към метафората.

Като изходна позиция на последващите си разсъждения съм възприел твърдението, че като всеки феномен в природата човекът се проявява и най-характерният ефект на това

проявление е познанието. В процеса на еволюция хората са развили способността да „отгатват“ сравнително точно причинността на феномените, които наблюдават. Това не означава, че инстинктът да научаваме винаги поражда верни съждения, около които строим теории. Напротив, имайки предвид Пърсовата доктрина за фалибилизма, съм изказал твърдението, че сред основните характеристики на познанието са неговата погрешимост и незавършеност. Това не означава, че ако разгърнем последователно догадките си относно заобикалящия ни свят, следвайки правилата на логиката, няма да достигнем във висока степен верни заключения. Но степента, в която можем да им се доверим, е въпрос на потвърждение или отхвърляне в опита: последният арбитър по отношение на истинността им. На базата на тези разсъждения достигам заключението, че трансформацията на мисленето в познание започва от абдукцията, или инстинктивната способност на интелекта да проследява логическата връзка от ефекта към причината. Оттук следва необходимостта да се отговори на въпроса „Къде е общото начало на различните форми на познание?“. Като ключ за решение на този проблем съм прибегнал до Пърсовата метафора за „играта на вдъхновение“.

Това е концепция от късните текстове на Пърс и се отнася до активността на разума, която стои в основата на познанието. В тълкуването на нейното значение споменавам идеята на Йохан Хьойзинха (1872 – 1945) за ролята на *Homo Ludens*, или „играещия човек“, в развитието на западните култури. Пояснил съм, че за Пърс играта е носител на спонтанност и свобода, т.е. на тези елементи, без които разумът не би могъл да надхвърли областта на непосредствения опит. Единствено те правят така, че човек да се докосне до обекти, „чието съществуване нито е доказуемо, нито е вероятно, които обаче тъкмо с това, че благочестиви и добронамерени люде ги разглеждат донякъде като съществуващи, се приближават с една крачка към битието и възможността да бъдат родени“, както пише Херман Хесе, давайки глас на *Magister Ludi* Йозеф Кнехт в романа „Играта на стъклени перли“. Чрез това литературно отклонение съм застъпил позицията, че чрез пълното освобождаване на мисълта играещият се докосва до привидно непознаваемото. Това е законът, чието потвърждение търся в последващите си разсъждения.

За да постигна целта си съм прояснил генезиса на „играта на вдъхновение“, който е резултат от изследванията на Пърс на трудовете на Фридрих Шилер (1759 – 1805) и най-вече на идете му за трите импулса, присъщи на човешкия разум: *Sofftrieb*, или стремежът

към разнообразие и промяна; *Formtrieb*, или неподвластната на времето абстрактна форма; и *Spieltrieb*, или потребността от игра, естетическата тенденция, която привежда в едно чувство, мисъл и действие. Първите два Шилерови импулса съм сравнил с Кантовия дуализъм ноумен-феномен и съм подчертал, че чрез идеята за *Spieltrieb* Шилер преодолява тази опозиция: вместо да разглежда човешкия интелект като затворена система, която няма достъп до стабилния и непроменлив свят на нещата-в-себе-си, той разкрива присъщата на човека способност да „играе“ с впечатленията си и да ги привежда в хармония с реалността, която ги поражда. Във *Фигура 7* съпоставям дуалистичните аспекти във философията на Кант с триадичната концепция за реалността у Шилер, като едновременно вплитам в модела категориите на Пърс и термините от еволюционната му космология, за да илюстрирам близостта им с Шилеровите „импулси“.

Освен всичко друго, тези сравнения подсказват възможното определение на играта на вдъхновението като тихастичен етап на семиозиса, в който превес имат спонтанността и свободата, неконтролираното движение на мисловни образи и колизиите между тях. В това проявление на мисълта връзките между множествеността на сетивните впечатления и възприятията все още не са установени чрез силата на навика. Поради тези причини съм анализирал трансформациите на непосредствените интерпретанти, за да стигна до заключението, че тяхната „игра“ е задължително условие за формирането на абдукция. Следователно е възможно играта на вдъхновение да се разглежда като метафора за един дисциплиниран разум, способен да преодолее центростремителните сили на навика, за да се отклони по непознати пътища. От друга страна, Пърсовата представа за същността на играта е още един начин за концептуализиране на процеса на еволюция. Ако това е вярно, то би следвало, че самата вселена непрекъснато играе с „чувствата“ и „мислите“ си, а резултатът от това се изразява в нарастващото разнообразяване на структурите, които поражда. Тези разсъждения се нуждаят от семиотичен анализ на елементите, без които висшите форми на ментално представяне не биха могли да съществуват, да нарастват и да се разпростират, а мисленето би било лишено от креативност и свобода – иконичните знаци.

Последния аспект от възможното опосредстване на прагматизъм и литература, на който съм отделил внимание в пета глава, е за връзката между модел и обект, както и за ролята на иконичните знаци в познавателните процеси, разбирани като моделиране. Използвайки представените идеи на Лотман и Сибиък като предпоставка, съм заключил, че

е възможно да мислим самото мислене като процес на изработване на модели от страна на интелекта, които биха могли (или не) да се актуализират в конкретни действия при съответните условия. Моделирането се основава на присъщата на всеки разум способност да прави сравнения, т.е. на менталната операция, при която един елемент е съотнесен към друг. С оглед на тези разсъждения, сравнението е определено като първичен признак на мисленето. Така изложението преминава към изследване на проблема за това какъв тип знаци са мисловните модели, с които представяме реалността. Тъй като става дума за сравнение, съм се съсредоточил върху първичния елемент от семиозиса, който Пърс нарича иконичен знак, или чистото мисловно отношение, което съществува между даден знак и предмета, представен в него. Освен да анализирам иконичността в семиотичната доктрина на Пърс, извеждам и динамичните ѝ паралели с Платоновата концепция за „симулакрум“, преразгледана през XX век от изследователи като Жан Бодрияр (1929 – 2007) и Жил Делъоз (1925 – 1995).

В тази част от текста съм посочил и основния недостатък на чистите иконични знаци в доктрината на Пърс: те не могат да изразяват твърдения и следователно не са нито истинни, нито неистинни. За да могат да изразяват нещо различно от чисти качества, те трябва да влязат в отношение с другите два вида знаци (индекси и символи), като така образуват логическо съждение. Като важно следствие от това съм подчертал, че макар иконичните знаци да са единствено потенции за осъществяване на семиозис, те са този аспект от процеса на знакопораждане и знакова интерпретация, който осигурява разбираемост, защото са носители на обобщеност: подобие. Продължил съм разсъжденията си с твърдението, че реалността на иконичните знаци се съдържа в способността им да се проявяват в отделни случаи. Тези проявления съм определил като „плътта“ на иконичността, прилагайки Пърсовата концепция за *хипоиконични знаци*. Тук откроявам същностен момент в семиотиката на Пърс: въплътеният иконичен знак е хипоиконичен, т.е. той се преобразува от чиста потенция в актуалност. С тези разсъждения въвеждам и темата за едно от най-загадъчните проявления на иконичността – метафората, която сякаш принадлежи на Първичността, Вторичността и Третичността.

Заклучителната глава от дисертацията, озаглавена „Превъплъщенията на метафората“, е посветена на последния елемент, чрез който опосредствам прагматизма и литературата – метафората. Изложението започва с представяне на отрязък от богатата

история на тази идея и ролята ѝ в познавателните процеси. Следващата ми стъпка е да се отклоня от тази линия на разсъждения, стремейки се да извлека теория за метафората от философията на Пърс. Основното ми твърдение е, че метафората е елемент на семиозиса, в който успешно се съчетават свобода (Първичност), принуда (Вторичност) и нарастване (Третичност). За доказването на това твърдение съм се опитал да „уловя“ движението на метафората в играта на нарастващите значения. В заключение съм подложил на изпитание достигнатите резултати в опит да концептуализирам литературния семиозис по нов начин в съответствие с прагматизма, семиотиката и еволюционизма на Пърс чрез отношението му към това, което стои „вън“ от него – извънлитературното.

Всеки опит да бъде проследен историческият живот на метафората отпраща към трудовете на Аристотел и поради тази причина съм отделил внимание на неговите разсъждения за природата на този троп в „За поетическото изкуство“. Изследването продължава с обобщаващото твърдение, че класификацията на тропите, предложена от Аристотел, се запазва почти непроменена до модерната епоха, като най-същественото ѝ изменение е в изолирането на три основни рода, обобщаващи всички видове: метафора, метонимия и синекдоха. Това развитие съвпада със задълбочаването на един от най-продължителните спорове в западната философска мисъл – за истинността на метафората. Следвайки твърденията на една от водещите представители на съвременния прагматизъм Сюзан Хаак (р. 1945), съм насочил вниманието си към проблемното отношение, което имат учени като Джон Лок (1632 – 1704), Томас Хобс (1588 – 1679) и Джон Стюарт Мил (1806 – 1873) към метафоричния изказ. Това, което се открива в техните текстове, е едновременно „враждебност“ спрямо фигурите на речта, защото заблуждават разума, и непоследователност между това отношение и честата употреба на метафори в трудовете им. Изниква въпросът дали метафората не се радва на „по-радушен“ прием в други философски течения.

В опит да представя изчерпателен отговор съм се обърнал към философи, непринадлежащи на англосаксонската философска традиция. В резултат съм открил имената на Хегел (1770 – 1831), Фридрих Ницше (1844 – 1900), Мигел де Унамуно (1864 – 1936) и Хосе Ортега-и-Гасет (1883 – 1955), които отреждат на метафората фундаментална роля в познавателните процеси. Като илюстрация съм посочил идеята на Хегел, който открива в метафоричното мислене начин сетивното и духовното да осъществят връзка

помежду си. В същата линия на разсъждение попада примера с Ницше, за когото метафората възплъщава същността на човешкото мислене: в колизиите от метафори и образи в съзнанието най-пълно се представят човешките взаимоотношения. Сходни тези за природата и функцията на метафората са продължени и от двамата големи испански есеисти. В дисертацията съм подчертал, че за Унамуно езикът е метафорична конструкция, а науката – съвкупност от метафори: думи и термини като „материя“, „сила“, „памет“ са метафори. Подобно на Аристотел Ортега-и-Гасет смята, че в метафората се свързват две реалности, които, унищожавайки се една друга, пораждат ефект различен и от двете. Прескачайки в областта на естествените науки и идеите на Пригожин, определям този смислов синтез като пример за необратим процес в областта на културата. В такъв случай заключението, според което метафората е този елемент от разума, придаващ необходимия тласък в еволюцията на значенията, изглежда вероятно. Разглеждана като художествен похват, фигура на речта или основна когнитивна операция, метафората като вид знаковост съм определил като съществуваща на границата на преливане между областите на *ens reale* и *ens rationis*. Следвайки тези разсъждения, преминавам към следващото предизвикателство – извличането на теория за метафората от трудовете на Пърс.

Въпросът, чийто отговор съм търсил в този опит, е не дали метафората има място в архитектурата на Пърс, а по-скоро какво е то в непрекъснатите трансформации между Първичност, Вторичност и Третичност на елементите на разума. Ключова концепция за значението на метафората е тази за хипоиконичните знаци, които Пърс дели на изображения, диаграми (анalogии) и метафори. Тъй като съществуват различни интерпретации на възможната прагматистка теория за метафората, съм обърнал внимание на част от най-пълноценно разработените идеи. Сред тях съм наблегнал на Дъгълс Андерсън и твърдението му, че в семиотичната доктрина на Пърс има място за две проявления на метафората: творческа и конвенционална; както и на Флойд Мерел, който проблематизира лингвистичните подходи към природата на метафората и предлага обобщаваща теория, която разглежда всеки съзидателен процес във вселената като форма на метафоричност. И двата подхода имат своите предимства, но съм избрал да се отклоня от тях, защото при Андерсън и Мерел трансформацията на метафората е разгледана като преминаваща от Първичност през Вторичност до Третичност. Напротив, в своето изследване твърдя, че Третичността играе опосредстваща роля, т.е. тя е междинното звено между Първичност и

Вторичност. Както тенденцията към привикване е този закон във вселената, който трансформира случайността в необходимост или разума в материя (т.е. в изтощен разум), така и символизацията на метафората е етап на придобиване на навици от страна на творческата метафора, която се превръща в норма, клише, „изтощено“ значение, временно „замръзнал“ семиозис. В тези разсъждения съм взел под внимание идеи, развити от Иван Младенов, който за разлика от Андерсън и Мерел не превръща метафората в обект на изследване, а в методологически инструмент, за да разкрие как чрез концептуализиране на метафорите изследователят е способен да събуди за нов живот неразработени или забравени философски идеи. На тази основа съм предложил и основното си твърдение, че метафората е аспект от непрекъснатия семиозис, който се поражда от потенциалността на Първичността, преминава под въздействието на навика през символизацията на Третичността, за да достигне фаза на изтощено значение и да се превърне в нормата на Вторичността.

В доказването на приложимостта на тази идея съм разгледал различни етапи от трансформациите, през които преминават интерпретантите, породени от метафори. Резултатът от проведения анализ представям графично в модела от *Фигура 8*, който илюстрира еволюцията на метафората. Също както с триадичния модел на инстантизирания знак, предложен в една от фигурите в „Мислене в триади“, последният етап от превъплъщението на метафората е само относителен. Поради тази причина съм разграничил метафората-норма, която определям като пример за „изтощен разум“, от „непостижимата“ норма-хоризонт, която също като *Ултимативния интерпретант* е пример за „кристализирал разум“. Заключение, което съм достигнал, гласи, че това е този етап от еволюцията на вселената, в който семиозисът достига своя предел и „замръзва“. За разлика от „кристализиралата“ норма, метафората-норма не е напълно „мъртва“ и все още е способна на движение. Това означава, че метафората-норма може да бъде събудена за нов живот от даден интелект, чрез включване в нова интерпретативна верига. Когато в този „изтощен“ символ преобладават образността или паралелизмът на метафоричността, той може да бъде приложен върху различни концепции и да породи различни значения в отделните си случаи на проявление.

Тези хипотези за природата и превъплъщението на метафората съм подложил на изпитание чрез опит да концептуализирам литературата като динамична система за

моделиране на реалността чрез това, което стои „вън“ от нея – извънлитературното. Взаимствайки термина от Младенов, съм пояснил, че под извънлитературно имам предвид етап от развитието на мисълта, преди да се развие в познание. Казано с други думи, извънлитературното определям като аморфното, пасивно мислене, което е в основата на играта на вдъхновение. В тези разсъждения търся отговор на въпроса как творческата метафора в литературата може да бъде значеща, т.е. разбираема. Това е възможно чрез действието на иконичните знаци (подобията), които са носители на универсална разпознаваемост и обобщеност. Във всяка метафора, независимо от етапа ѝ на развитие в преливането между Първичност, Вторичност и Третичност, присъства нещо, което не ѝ принадлежи, нещо „чуждо“. Това е елементът на спомена, следата от предишни нейни превъплъщения. Така стигам до извода, че събудената памет за многообразните форми на „живот“ на знака от отминали епохи, на ментални съчетания, чието ехо отеква във времето, е едновременно условие за и ефект на еволюцията на значенията.

Тези разсъждения съм подложил на изпитание, анализирайки метафората „съдба“ в древногръцката митология, поезията на американския поет Уолт Уитман (1819 – 1892) и еволюционната космология на Пърс. В този експеримент твърдя, че литературата като аспект от непрекъснатия семиозис на мислещата вселена, изпълнява хомеостатична роля в развитието на познанието. В ядрото ѝ се намират втвърдени и изтощени значения, съхранявани в метафори-норми, които поддържат в относителна стабилност отношенията вътре в системата. Същевременно тя е способна на непрекъснато обновление. В областта на извънлитературното, в периферните райони на границата между литература и нейното „друго“, ниската степен на детерминираност позволява спонтанното пораждаване на творчески метафори. Този процес е сравним с действието на Дарвиновите случайни отклонения, които дават тласък към изменение вътре в система. И също както еволюционната теория на Пърс, развитието на метафората е „хиперболично“ – в превъплъщенията си тя преминава от едно състояние на нещата в миналото към друго в бъдещето. Оставайки верен на Пърс, съм завършил разсъжденията си с напомнянето, че това би могло да бъде така в необозримото бъдеще, когато трептенето на струните в играта на нарастващи значения заглъхне.

Заключението, достигнато във втората част от дисертационния труд, е, че в натрупването на познание множество идеи, доктрини и теории утаяват значения, които за

дълго могат да останат скрити за активния човешки разум. Те непрекъснато се променят и едновременно с това запазват спомена за отминалите си превъплъщения, за да продължат своя живот. На базата на сходни разсъждения е извлечена теория за трансформациите на метафората между Първичност, Вторичност и Третичност. Този подход е в съответствие с прагматисткото разбиране за прехода на всеки елемент във вселената от неопределеност към детерминираност. Така триадата навик-норма-метафора следва „структурата“ на други прагматистки трихотомии като универсалните категории, елементите на знака и принципите на еволюционно действие. В това се крие силата на представената концепция за превъплъщенията на метафората: нейната широка приложимост. Обобщената теория за метафората е отнесена към Пърсовата концепция за „изтощен разум“, разкривайки как богатата образност, налична в неразработени философски идеи, може да бъде събудена за нов живот. Пример за подобна идея с огромен потенциал да бъде развита в бъдеще е играта на вдъхновение. Заключителната част от изследването може да се разглежда като опит да бъдат положени основите за бъдещи разработки на липсващата естетическа доктрина във философията на Пърс. Подобно бъдещо изследване би било благодатна среда за развитие на достигнатите заключения за ролята на метафората и вдъхновението в играта на нарастващите значения, както съм нарекъл разгръщането на семиозиса.

ИГРА И ПОСТМОДЕРНОСТ

Заключителната част от текста съм посветил на опит за вплитане на разискваните теории като трептящи нишки от значения в тъканта на литературата чрез сравнение между Пърс и Йозеф Кнехт от романа на Херман Хесе „Играта на стъклени перли“. По този начин е подчертана водещата роля на играта в натрупването на познание в епохата на постмодерността. Играта на стъклени перли, също като играта на вдъхновение, е една от най-плодотворните метафори за възможната и желана еволюция на познанието. За Хесе играта сякаш е универсален език, в който духовното намира конкретния си израз: чрез нея е възможно опосредстването между културни, религиозни и политически различия. Неназованите ѝ правила са твърдата основа, върху която фантазията стъпва, но едновременно с това те са гъвкави и незавършени, като позволяват всеки полет на мисълта

в множество възможни светове. Тя сама се развива, променя и все пак се запазва в същността си. Също както в Пърсовия идеал за науката като усилие на много изследователи, в играта на стъклени перли „живее“ колективното тяло на общността от „играчи“, в което обаче индивидуалният талант не се претопява и изгубва, а дори повече успява да изпъкне, за да реализира своя потенциал. В този смисъл съм определил играта като мост между импулсите към естетическо, етическо и логическо съвършенство, цел сама по себе си, но и инструмент в неограниченото развитие на интелекта.

Такива са разсъжденията – *modus operandi* на постмодерното мислене – които мотивират въпросите и отговорите в предложеното изследване, в което съм проследил връзките между три обекта на мисълта, принадлежащи привидно на различни вселени. За „навика“ обикновено се смята, че означава модел на поведение. „Норма“ е дума, която се среща най-често в трактатите по етика, понякога и в тези по естетика. Много лингвисти все още яростно бранят „метафората“ като своя запазена територия и възразяват при всеки опит за нейния пренос в други области на познанието. Като проследявам историята на навика и прояснявам значението му във философията на Пърс, съм извел твърдението, че тенденцията към привикване е реален аспект от еволюцията на вселената. „Навик“ отива отвъд границите на психологията и дефиницията за регулаторен принцип на индивидуалното поведение. Тази концепция е приложима в естествените и хуманитарните науки заради способността си да опосредства различни мисловни светове. В изследването си съм използвал именно това разбиране за навик, за да проследя трансформацията на метафората (Първо) в норма (Второ). Творческата сила на метафората в играта на нарастващите значения съм сравнил с ролята на случайните отклонения в Дарвиновата еволюционна теория. Както случайните мутации в организма могат да доведат до трайни изменения, така и в еволюцията на значенията метафорите се „изтощават“ в материята („effete mind“) на нормата. В резултат съм открил многообразието от възможни приложения и евристичната мощ на триадата навик-норма-метафора. Постарал съм се да покажа близостта между абдуктивното мислене и съзидателността, присъща на литературното моделиране на реалността. По този начин съм подчертал, че прагматизмът е не само потенциално приложим като цялостен подход в литературната теория, но и че в самата литература откриваме прагматистка насоченост: пораждането на въздействащи абдукции-метафори.

В играта на вдъхновение се открива възможност за преодоляване на границите между отделни дисциплини, също както играчите на стъклени перли съумяват със своето изкуство и умение да обединят в едно цяло математика, музика, архитектура. И ако смисловите внушения на метафори като тази за материята като изтощен разум могат да бъдат използвани като методологически инструменти, то изследователят има отговорността да провери ефектите, които ще се породят в различни области на познанието. Разкриването на произхода на даден феномен не означава единствено поглед, обърнат назад във времето към статичната начална точка на неговия генезис. Напротив, означава „улавяне“ на обекта на мисълта в движението му и трансформациите, през които преминава. Това е начинът за извеждане на работещи хипотези за бъдещото му развитие, които придвижват разума към ново познание. Надеждата ми е, че дори в минимална степен съм се доближил до този идеал.

ПРИНОСИ

- В недостатъчно разработените в световен мащаб трактовки на философията на Пърс смятам, че предложеният от мен нов поглед прибавя повече яснота относно връзката между метода на прагматизма, еволюционизма на обективния идеализъм и комплексната семиотична доктрина на Пърс. В резултат от това изследване прилагам метод, който не само разкрива евристичния потенциал на прагматисткото мислене, приложено върху проблеми в хуманитарните дисциплини и литературната теория, но подсказва частичното припокриване между абдуктивното разсъждение и съзидателността на литературната метафора.
- В дисертационния си труд изследвам влиянието на шотландския философ Александър Бейн върху зараждането на прагматизма, както и за ролята на Метафизичния клуб в този процес.
- Права опит да проследя еволюцията на концепцията „навик“ и значението ѝ в историята на философската мисъл, достигайки до смислово съдържание, надхвърлящо тясното ѝ приложение в областта на психологията.
- Изследвам в детайли еволюционната космология на Пърс, разкриваща действието на три еволюционни принципа, като по този начин определям „навик“ и „норма“ като концепции, еднакво приложими към феномени от областта на физическото и на менталното.
- Анализирам трите универсални категории на Пърс, определяни и от него самия като най-значителния му принос за развитието на философията.
- Изследвам структурата на и елементите от комплексната семиотична доктрина на Пърс. За тази цел предлагам и множество графични илюстрации, разкриващи триадичната същност на знака като процес.
- Представям за първи път на български език 66-класовото делене на знаците, като по този начин допринасям за установяването на триадата непосредствен-динамичен-краен интерпретант като обобщаваща. В резултат предлагам и съществуването на т.нар. *Ултимативен* интерпретант, представляващ възможния предел на семиозиса.

- Откроявам разликите между традицията на семиологията и семиотиката на Пърс, за да докажа, че докато първото мисловно течение принадлежи на модерната епоха и остава „заклучено“ в областта на менталното, то разбирането за знаковостта при Пърс е сред първите отчетливи приноси на постмодерното мислене, успешно опосредстващо реалността и порожденията на разума.
- Маркирам допирните точки в трудовете на Пърс, Лотман и Сибиък, чрез които се разкрива доминиращото разбиране за епистемологическия характер на семиозиса в постмодерната епоха.
- Разгръщам свое тълкуване на една от най-изобилните, но слабо изследвани метафори от творчеството на Пърс – „играта на вдъхновение“, достигайки твърдението, че тя е начин за концептуализиране на еволюцията на разума.
- Извличам теория за метафората от философията на Пърс, съвместима с останалите елементи, формиращи архитектурната му мисловна система.
- Описвам възможната еволюция на метафорите чрез разширяване на предложената от Младенов интерпретация за значението на Пърсовата идея за материята като „изтощен разум“, като този опит представям в графичен модел.
- Разработените идеи прилагам за концептуализиране на отношението между прагматизъм и литература посредством Младеновата концепция за „извънлитературно“.
- Завършвам изследването си с експеримент, в който вплитам теоретическите разработки в тъканта на литературата, в опит да бъдат потвърдени изведените по-рано заключения за прагматистката насоченост на литературните метафори.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Еволюционната космология на Чарлс С. Пърс // *Философски алтернативи*, 2015, № 3, стр. 46-58.
2. Прагматизъм и литература: навик, норма, метафора // *Научният Еверест: Мечта или реалност* (Сборник). София: Авангард Прима, 2015, стр. 110-115.
3. За „Dmesis” // *Онлайн портал „Култура“*. 01.09.2016 г. <http://kultura.bg/web/dmesis/>.
4. Семиология, семиосфера, семиозис // *Паисиеви четения. Литературознание. Научни трудове, том 53, кн. 1, сб. Б, 2015 (Сборник)*. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 2016, стр. 30-52.
5. Interpreting Things: Pragmatism and Semiotics // *The Thing: Conceptual and Cultural Aspects (Collection of texts)*. Ed. Teresa Dobrzyńska, Raya Kuncheva. Sofia: Izdatelski Centar “Boyan Penev” (forthcoming in 2017).